

СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН В УМОВАХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Шинкарук К.О.

аспірант кафедри Міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

У статті розглядаються особливості суспільно-політичних трансформацій на пострадянському просторі, що набувають зовнішньополітичного значення, впливаючи на характер формування міжнародної суб'єктності пострадянських країн. Також у статті обґрунтовується застосування парадигми постімперського транзиту при аналізі процесів становлення зовнішньополітичної ідентичності зазначених країн.

The article examines socio-political transformations in the post-Soviet space, which obtain an external meaning by influencing the way the post-Soviet states' international agency is formed. Also the article proves the validity of the post-imperial transition paradigm when analysing the processes of emergence of the given states' foreign policy identity.

В статье рассматриваются особенности общественно-политических трансформаций на постсоветском пространстве, приобретающих внешнеполитическое значение через влияние на характер формирования международной субъектности постсоветских государств. Также в статье обосновывается применение парадигмы постимперского транзита при анализе процессов становления внешнеполитической идентичности данных государств.

Ключові слова: зовнішня політика, ідентичність держави, міжнародна суб'єктність, посткомуністичний транзит, пострадянські країни.

Проблема визначення ролі та місця України в системі міжнародних відносин безпосередньо пов'язана із формуванням її зовнішньополітичної ідентичності (певного "Я" держави у міжнародній спільноті). Водночас становлення зовнішньополітичної ідентичності України відбувається на тлі складних трансформаційних процесів на пострадянському просторі, що вимагає визначення та врахування особливостей їх перебігу при розгляді даної проблематики.

Із розпадом СРСР почалося становлення власної ідентичності колишніх радянських республік як самостійних учасників міжнародних відносин. З одного боку, йдеться про появу на політичній карті світу нових суверенних держав, а з іншого - в більшості цих країн (за виключенням країн Балтії) фактично відбувалась трансформація старих радянських інститутів, а ступінь відмови від радянської спадщини варіювалася залежно від характеру та тривалості попереднього досвіду державотворення та ступеню консолідованості політичних еліт і суспільства навколо визначених стратегій подальшого розвитку.

Складні внутрішні процеси державотворення та суспільно-політичних трансформацій тісно пов'язані із становленням міжнародної суб'єктності посткомуністичних країн і пошуком свого місця на міжнародній арені (оформленням зовнішньополітичної ідентичності) та обумовлюють глибоку переплетеність між

внутрішньою та зовнішньою політикою новостворених держав. Отже, метою цієї статті є докладний розгляд внутрішньо- і зовнішньополітичних аспектів суспільно-політичних трансформацій та формування міжнародної суб'єктності пострадянських країн як основи для становлення їх зовнішньополітичної ідентичності, спираючись на теоретико-методологічні розробки парадигми транзитології.

Дослідження процесів внутрішніх перетворень у пострадянських країнах (разом із країнами Центральної та Східної Європи) у контексті їх спільного комуністичного минулого вже оформились у самостійний напрямок – посткомуністичні дослідження, що проводяться переважно в рамках парадигми транзитології. Ключовим у таких дослідженнях є поняття трансформації політичного режиму, так званого "переходу" (транзиту) від однієї системи суспільно-політичного устрою до іншої.

Водночас приклад посткомуністичних трансформацій наочно продемонстрував обмеженість концепції "демократичного транзиту" як єдиного напрямку розвитку поставлених режимів, що ґрунтувалась на модернізаційних теоріях зразка 1950-60-х рр. Зокрема, італійський дослідник Пол Блоккер наголошує на обмеженості так званих "теорій першого покоління", що розглядають посткомуністичний транзит з позицій модернізаційної теорії, відповідно до

якої єдиним шляхом демократизації посткомуністичних країн є засвоєння ними західних моделей та ідей. Натомість дослідник підкреслює актуальність “теорій другого покоління”, які визнають неможливість прямого засвоєння країнами соціалістичного табору західних зразків без врахування впливу комуністичної спадщини. При цьому Блоккер також ставить під сумнів доцільність розгляду в якості кінцевої мети посткомуністичного транзиту виключно демократичного режиму західного зразка із ринковою економікою [1].

Крім варіативності кінцевого результату посткомуністичного транзиту очевидними стали й розбіжності у шляхах розвитку трансформаційних процесів, обумовлених складною комбінацією внутрішніх та зовнішніх чинників. Отже, на сучасному етапі розвитку парадигми транзитології кінцевим результатом посткомуністичних трансформацій більшість дослідників вважають не заздалегідь заданий “демократичний транзит”, а суспільно-політичні процеси, що призводять до якісних змін політичного режиму [2], тобто його оформлення у вигляді певних ustalених “правил гри”.

При цьому характерною рисою суспільно-політичних трансформацій у пострадянських країнах є те, що на відміну від “класичних” поставторитарних транзитів, тут одночасно доводиться вирішувати проблему політичних і економічних реформ, а також розбудови державних інститутів. Адже ринкові та демократичні перетворення у латиноамериканських і південно-європейських країнах відбувались на тлі ustalених державних інститутів та заздалегідь досягнутої національної єдності.

Зокрема, німецький дослідник Клаус Оффе відмічає не подвійний (політичні та економічні реформи), а **потрійний характер**, посткомуністичного транзиту, що відбувається на тлі процесів державотворення [3]. При цьому, як підкреслює класик транзитології Данкуорт Растроу в процесах суспільно-політичних перетворень велике значення відіграє чинник національної єдності, розуміючи під цим поняттям стабільні територіальні межі держави і склад громадян, міцність і достатню поширеність відчуття приналежності до певної політії і національної спільноти [4]. Саме необхідність у розбудові державних інститутів та формуванні політичної нації як основних передумов становлення суверенної держави обумовлює всю складність та багато вимірність посткомуністичного транзиту. При цьому, як зазначають відомі вчені-транзитологи Альфред Степан та Хуан Лінц, процес

державотворення історично та концептуально відрізняється від проблеми вирішення „національного питання”, тобто формування політичної нації у межах новоствореної нації-держави (nation state) [5]. Враховуючи зазначені чинники, відомий британський фахівець з української проблематики Тарас Кузьо обґрунтовує доцільність виділення процесів націєтворення (формування консолідованої політичної нації) в окрему складову суспільно-політичних трансформацій і таким чином підкреслює **четвертний характер** посткомуністичного транзиту. Якщо політичні та економічні перетворення в латиноамериканських і південноєвропейських країнах, а також Польщі, Угорщині та Чехії, передбачали **подвійний транзит**, а в країнах Центрально-Східної Європи – **потрійний**, оскільки вимагали також розбудови державних інститутів, то **четвертний транзит**, на думку Т.Кузьо, найбільш характерний для колишніх Югославії та СРСР, а також Словаччини [6].

Отже, трансформації у пострадянських країнах, вочевидь виходять за рамки парадигми поставторитарного транзиту, оскільки передбачають одночасне вирішення таких фундаментальних завдань, як розбудова державних інститутів і націєтворення, паралельно із демократизацією та впровадженням ринкових реформ. Як відмічає російський вчений Д. Фурман, втрата за роки соціалізму призвичаєності до ринкових інститутів і приватної власності перетворила перехід країн СНД до ринкових відносин на “таку ж безпрецедентну задачу, як і перехід до демократії”. В якості другої складової пострадянського транзиту Фурман вказує на перехід від „радянської імперії до сучасних національних держав”, досвіду життя в яких у народів країн СНД, на відміну від країн ЦСЄ, практично не було [7].

Таким чином, особливості трансформацій у пострадянських країнах свідчать про те, що врахування чинників, обумовлених спільною тоталітарною спадщиною комунізму, недостатньо для пояснення особливостей перебігу зазначених процесів. Четвертний характер пострадянського транзиту вочевидь слід також розглядати в контексті спільного минулого більшості країн СНД у складі Російської імперії та Радянського Союзу. Такий підхід дозволяє врахувати не лише аспекти, пов'язані із тривалим впливом тоталітарного комуністичного режиму, але й значний вплив з боку Російської імперії, наслідком якого є не лише внутрішньополітична, але й зовнішньополітична слабкість

новостворених держав, особливо тих, що безпосередньо входили до складу СРСР.

Однак, попри єдність переважної більшості дослідників щодо інтерпретації СРСР як імперії, істотні дискусії виникають саме на ґрунті визначення відмінностей між трактуванням посткомуністичного транзиту як постімперського чи постколоніального [8], який розглядає Російську імперію та радянську Росію як метрополію, а посткомуністичні країни як колонії (а також “напівколонії” та “внутрішні колонії”). На перший погляд, ключова відмінність між постімперською та постколоніальною парадигмами полягає у співвідношенні таких понять як “імперіалізм” та “колоніалізм”, а також “периферія” та “колонія”, щодо визначення яких існують значні дискусії. В цілому, дослідники виділяють такі характерні риси колоніалізму, як домінуючий експлуатаційний характер відносин між метрополією та колонією, наявність географічної віддаленості та культурної відмінності між ними, що породжує дискримінацію місцевого населення з боку представників метрополії; у той час як імперіалізм визначають як більш широке поняття у порівнянні з колоніалізмом [9]. При цьому різноманітність історичних форм колоніалізму, так само як і загально визнана умовність поділу імперій на континентальні та колоніальні, ще більше ускладнює спроби дослідників дати чітке визначення поняттям “колонія” та “периферія”, адже політика колонізації була притаманна й континентальним імперіям. Однак, розглядаючи СРСР як імперію в контексті посткомуністичних досліджень, більшість авторів підкреслюють істотну умовність такої інтерпретації та нетиповість, своєрідність “колоніалізму” СРСР [10].

Водночас необхідно підкреслити, що розуміння відмінностей між постімперською та постколоніальною парадигмами лише в рамках співвідношення між поняттями “імперіалізм” і “колоніалізм” є дещо спрощеним. І саме в цьому, на наш погляд, полягає основна причина непорозумін між прибічниками інтерпретації посткомуністичного транзиту як постімперського чи постколоніального. Адже, якщо постімперська парадигма при розгляді пострадянського транзиту спирається на історико-порівняльний підхід та охоплює весь комплекс суспільно-політичних відносин між “центром” та “периферією”, то постколоніальна парадигма прямо чи опосередковано звертається до широко використовуваної у західних академічних колах постколоніальної теорії, запозичуючи в неї не лише термінологію, але й методологічний підхід. Сама ж постколоніальна теорія

сформувалась у межах західного постмодерністського теоретичного дискурсу у 1970-х–80-х роках як критична літературна теорія та набула міждисциплінарного характеру завдяки ключовій увазі до дослідження негативного впливу метрополій на соціокультурний розвиток колоній. Основоположною для розвитку постколоніальних досліджень вважають роботу американського інтелектуала арабського походження Едварда Саїда “Орієнталізм. Західні концепції Сходу” [11]. При цьому міждисциплінарний характер постколоніальної теорії сприяє поступовому закріпленню досить широкої інтерпретації соціокультурного впливу колишніх метрополій як “постколоніального” або “неоколоніального” на країни, що необов’язково були колоніями за типом суспільно-політичної організації.

Отже, цілком очевидно, що між постімперською та постколоніальною парадигмами існують розбіжності не лише термінологічного, але й концептуального характеру, обумовлені принципово різним розумінням колоніалізму: в першому випадку – як політичного явища, а в другому – як форми соціокультурного домінування. Відповідно, при зверненні до постколоніальної теорії для розгляду не стільки культурних, скільки історико-політичних аспектів взаємин між центром імперії та її периферією (зокрема, в контексті посткомуністичного транзиту), вона сприймається як однобічна [12] та асоціюється із ідеологічно забарвленим антиімперським теоретичним дискурсом періоду холодної війни, що мав відверто політичний характер і змальовував СРСР як колонізатора. Таким чином, у даному дослідженні буде більш обґрунтовано звернутись до методології постімперської парадигми, що розглядає РФ як колишній центр Російської та Радянської імперій, а решту посткомуністичних країн – як колишню периферію із різним ступенем глибини залежності від центру. Отже, розглядаючи посткомуністичні трансформації у колишніх радянських республіках можна стверджувати, що вони поєднують у собі поставторитарний та постімперський транзит. Далі буде розглянуто вплив зазначених особливостей на державотворення та формування міжнародної суб’єктності пострадянських країн і ключову роль Росії у цих процесах.

Британська дослідниця Сара Вітмор справедливо підкреслює, що пострадянські республіки успадкували від СРСР „протодержави” (виділено автором), які не були сформовані з метою здійснення функцій суверенних держав і не мали відповідного інституційного потенціалу,

необхідного для управління незалежною державою. Колишнім радянським республікам особливо бракувало основних атрибутів державності, таких як визначені та міжнародно визнані кордони, лояльні громадяни, та ключові інститути, зокрема, національні армії. С.Вітмор вказує дві основні причини слабкості пострадянських держав: 1) паралізуюча роль Комуністичної партії, яка узурпувала державні функції та залишила державні інститути нерозвинутими та без відповідного досвіду функціонування; 2) зосередження у Москві процесів прийняття усіх ключових рішень, що не давало республіканським державним інститутам можливості здійснювати власні функції [13].

Відсутність розвинених і дієвих державних інститутів також обумовила зовнішньополітичну слабкість пострадянських країн і вразливість до зовнішніх впливів через слабку міжнародну суб'єктність, що слугує платформою для оформлення зовнішньополітичної ідентичності держави на міжнародній арені. Натомість формування міжнародної суб'єктності пострадянських країн відбувалось на тлі процесів "розлучення" з імперією, центром якої виступала Росія, при чому зазначені процеси для різних країн перебували на різній стадії завершеності.

Крім того, слід враховувати значну інертність трансформації імперської/радянської спадщини, закріпленої на рівні державних структур та суспільно-політичних інститутів (так звана "інституційна пам'ять"), яка залежить від глибини зв'язків відповідних країн із Москвою. Зокрема, найменше модернізовані за радянських часів країни характеризуються найбільш слабкими після отримання незалежності державними інститутами та більшою мірою прив'язані до Росії (наприклад, Киргизія, Таджикистан). Як підкреслюють дослідники Генрі Кері та Рафаль Рачіборські, чим менше часу посткомуністичні країни (маються на увазі також країни Центрально-Східної Європи) знаходились під впливом радянської влади, тим успішнішим був їхній розвиток після 1991р.[14].

Отже, постімперська парадигма також дозволяє врахувати значну роль довготривалих зовнішніх впливів з боку Російської/Радянської імперії на суспільно-політичний розвиток пострадянських країн, що обумовили не лише їхню внутрішньополітичну слабкість, але й пошук альтернативної зовнішньої "опори" в процесі становлення їх міжнародної суб'єктності. До того ж, завершення холодної війни перемогою західних цінностей ліберальної демократії і ринкової економіки та

дискредитація комуністичної ідеології обумовили істотне залучення міжнародних організацій, США і країн Західної Європи у трансформаційні процеси на пострадянському просторі. Таким чином, усі посткомуністичні країни опинились у просторі впливу великих держав: США та ЄС, а також РФ як колишньої імперії.

Водночас посткомуністичний транзит формує не лише аналітичні, але й нормативні рамки, задаючи вектор внутрішньополітичних перетворень у бік демократизації пострадянських країн як єдиного шляху їх соціалізації, тобто набуття міжнародної легітимності у зв'язку з делегітимізацією ідеології комунізму [15]. Передбачаючи необхідність руху від тоталітаризму до демократії, посткомуністичний транзит також обумовлює "соціальну" меншовартість [16] пострадянських країн у порівнянні із демократичною міжнародною спільнотою, представленою країнами Заходу, яка виступає в ролі джерела міжнародної соціалізації. Зокрема, Д.Фурман підкреслює, що лідери пострадянських країн сприймали Західні країни як „еталони демократії, та їхнє ставлення до керівників країн СНД має певне легітимізує значення” [17]. При цьому жодна з пострадянських країн не відмовилась від демократичної легітимізації. Як справедливо відмічає дослідник, навіть якщо вибори були зведені до ритуалу, відмова від нього була неможливою, так само як і конституції могли мати лише символічне значення, але саме дозволяли лідерам пострадянських країн претендувати на статус повноправного члена міжнародної спільноти.

Таким чином, для пострадянських країн всі аспекти постімперського транзиту в тій чи іншій мірі мали також і зовнішньополітичний вимір: державотворення та націєтворення – як відокремлення від імперії, демократичні та ринкові перетворення як приєднання до міжнародної демократичної спільноти, чи навпаки – підтримка зв'язків з колишньою імперією задля обмеження впливу з боку Заходу на внутрішньополітичні процеси. На тлі наростання процесів глобалізації це обумовило „загальну інтернаціоналізацію внутрішньої політики в цих країнах” [18], що зазнавала істотного впливу з боку колишньої імперії та водночас у різній мірі визнавала потребу засвоєння демократичних норм і стандартів як форми легітимізації новостворених держави на міжнародній арені.

Отже, нові незалежні держави, що зреклись делегітимізованої комуністичної ідеології, проте ще не встигли позбавитись її тоталітарної спадщини, опинились у

ситуації, коли єдиним шляхом отримання міжнародної легітимності стало засвоєння західних норм та цінностей. При цьому пострадянські країни були вимушені шукати комплексні відповіді на виклики постімперського транзиту або у відтворенні внутрішніх зв'язків із РФ (як колишнім центром Російської імперії та СРСР), що в умовах їх незалежності, принаймні де-юре, набули також зовнішньополітичного характеру, або у пошуку альтернативних моделей розвитку, в якості якої рядом країн було обрано європейську інтеграцію, що також вирішувала питання як внутрішньополітичного напрямку реформ, так і зовнішньополітичного вектору. Таке формування внутрішніх моделей розвитку за допомогою зовнішньої підтримки, з одного боку, було цілком закономірним у контексті постімперського транзиту, оскільки у певній мірі відтворювало усталений взаємозв'язок „центр-периферія”, а з іншого боку – заповнюючи посткомуністичний ідеологічний вакуум, обумовлювало їх подальшу несаможиттєвість у формуванні державної політики [19] та навіть домінування зовнішньополітичних процесів над внутрішньою політикою.

Водночас слід зазначити, що відносини з Росією відігравали ключову роль у процесах посткомуністичних трансформацій та формування міжнародної суб'єктності пострадянських країн. У цьому контексті РФ відіграє роль того „Іншого”, відносно якого конструюється міжнародна суб'єктність, а отже, й зовнішньополітична ідентичність пострадянських держав. Зокрема, для країн Балтії, які практично одразу визначились із європейським вектором подальшого розвитку, Росія відігравала роль „Іншого”, дистанціювання від якого мало забезпечити відхід від комуністичного та імперського минулого і гарантувати їхню міжнародну суб'єктність. Натомість у країнах, що обрали шлях розвитку, альтернативний демократичним перетворенням (наприклад, Білорусь і країни Центральної Азії), міжнародна легітимація чинної влади навпаки забезпечується за підтримки Москви, що вкладає зовсім інший зміст в роль Росії як „Іншого” для цих країн. При цьому, враховуючи культурно-історичні особливості українсько-російських відносин, особливе значення Росії в процесах формування незалежної України обумовлює її провідну роль у становленні зовнішньополітичної ідентичності України на його найбільш базовому рівні – рівні забезпечення суб'єктності України як міжнародного актора. Зазначене питання становить особливий інтерес для розвитку розглянутої у даній

статті проблематики при дослідженні зовнішньої політики України.

Література

1. Blokker P. Post-Communist Modernization, Transition Studies, and Diversity in Europe //European Journal of Social Theory. – 2005. – Vol.8(4). – P.503-525.
2. Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии. Плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода. //“ОниС”.–2000.–№5.– С.47.
3. Offe C. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe //Social Research. – 1991. – № 58(4). - P. 865-881.
4. Rustow D. Transitions to Democracy. - Comparative Politics (no.2). 1996. Цит. за: Мельвиль А. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты). – М: МОНФ, 1999. – С. 69
5. Linz J.J., Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996. – P. 242.
6. Kuzio T. Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple? //Politics. – 2001.– Vol.21(3). – P.168-177.
7. Фурман Д., Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств //Пути российского посткоммунизма : Очерки /под ред. М. Липман и А. Рябова ; Моск. Центр Карнеги. — М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – С.240-241.
8. Sub Altera Specie”: взгляд на постколониальную парадигму изнутри российской/советской истории. Круглый стол. //Ab Imperio.– 2008.– № 2. [Режим доступа: http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=68](http://abimperio.net/cgi-bin/aishow.pl?idlang=2&state=shown&idnumb=68)
9. Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview. – Princeton, NJ: Markus Weiner, 1997. – P. 21-22.
10. Carey H.F., Raciborski R. Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? //East European Politics and Societies. – 2004. – Vol.18, No. 2. – P. 191-235.
11. Саид Э.В. Ориентализм. Западные концепции Востока. –СПб.: Русский Мир, 2006.– 637 с.
12. Миллер А.И. История империй и политика памяти //Россия в глобальной политике. – 2008. –№ 4. [Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/numbers/33/9977.html](http://www.globalaffairs.ru/numbers/33/9977.html)
13. Whitmore S. State-Building in Ukraine: The Ukrainian Parliament, 1990-2003. – London, Routledge Curzon, 2004. – P.3.
14. Carey H.F., Raciborski R. Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? //East European Politics and Societies. – 2004. – Vol.18, No. 2. – P. 232.
15. Schimmelfennig F. International Socialization in the New Europe: Rational Action in an Institutional Environment //European Journal of International Relations. – 2000. – Vol.6 (1). – P.111.
16. Ringmar E. The Recognition Game: Soviet Russia Against the West // Cooperation and Conflict. – 2002. – № 2. – P.116.
17. Фурман Д., Общее и особенное в политическом развитии постсоветских государств // Пути российского посткоммунизма : Очерки /под ред. М. Липман и А. Рябова ; Моск. Центр Карнеги. — М.: Изд-во Р. Элинина, 2007. – С.269.
18. Carey H.F., Raciborski R. Postcolonialism: A Valid Paradigm for the Former Sovietized States and Yugoslavia? // East European Politics and Societies. – 2004. – Vol.18, No. 2. – P. 228.
19. Grabbe H. A Partnership for Accession? The Implications of EU Conditionality for the Central and East European Applicants. // EUI Working Paper 99/12. – San Domenico di Fiesole (FI): European University Institute, 1999. – 34 p.